

Rondblik

De ‘joodse’ Rembrandt Bij de tentoonstelling in Amsterdam¹

Willem L. Meijer

Wijd verbreid is het beeld van de joodse Rembrandt. Dat lijkt niet verwonderlijk. Hij vestigde zich immers in de Jodenbreestraat, waar hij allicht z'n joodse modellen aantrof. Zijn buurman was een joodse koopman, Daniel Pinto, en een rabbijn, Menasse ben Israël, vroeg hem etsen te maken voor zijn mystieke boek.² Naast de vele sjofele of chic geklede Joden is het *Joodse Bruidje* wereldberoemd. Bovendien schiep Rembrandt de beeltenis van een aantal rabbijnen. Deze laatsten zullen hem geholpen hebben met de correcte weergave van de vele Hebreeuwse letters in zijn composities. Daarom lijkt de conclusie gewettigd dat Rembrandt een bijzondere band had met het joodse volk.

Deze conclusie zou juist zijn, als de gegevens juist waren. Maar voor het merendeel deugen ze niet. Onder kunsthistorici begint dit door te dringen, maar onder het publiek leeft nog steeds de mythe van de joodse Rembrandt. Daarom wijdt het *Joods Historisch Museum* in Amsterdam hier een speciale tentoonstelling aan. Het doel is voorgoed met deze mythe af te rekenen. Volgens het boekje dat dienst doet als catalogus bij de tentoonstelling,³ blijft er niet veel van de feiten overeind.

Enkele feiten

Laten we de zojuist vermelde gegevens eens stuk voor stuk op hun feitelijkheid toetsen.

1. Rembrandt vestigde zich niet in een exclusief joodse buurt, maar in een kunstenaarswijk met veel kooplui, waaronder joodse. Hier woonde zijn leermeester Pieter Lastman en hier was ook het bedrijf gevestigd van Hendrick Uylenburgh, de kunsthandelaar die hem in z'n eerste Amsterdamse tijd aan opdrachten hielp. De straat heette toen nog niet Jodenbreestraat, maar Sint Anthonisbreestraat.
2. Rembrandts buurman was weliswaar een Jood, maar van vriendschap is niets bekend. Wel van fikse onenigheid over het opvijzelen van een gemeenschappelijke muur.
3. De vier etsen voor Menasse ben Israël zijn een feit, maar Rembrandt moest ze zo vaak verbeteren, dat daar geen enkele affiniteit uit af te leiden valt voor dit soort joodse mystiek. Integendeel, later werden Rembrandts illustraties door andere vervangen.
4. Rembrandts Hebreeuwse letters zijn vaak zo correct, dat het voor de hand ligt te veronderstellen dat hij van joodse zijde geadviseerd werd. Maar bewezen is dit niet. Vergeten werd doorgaans, dat protestantse theologen evengoed grondig studie van deze taal maakten. En niet alleen zij. Van de man die Rembrandt ‘ontdekte’, de gereformeerde

Afb. 1: Rembrandt, ets. *Portret van een onbekende man (Menasse ben Israël?)*

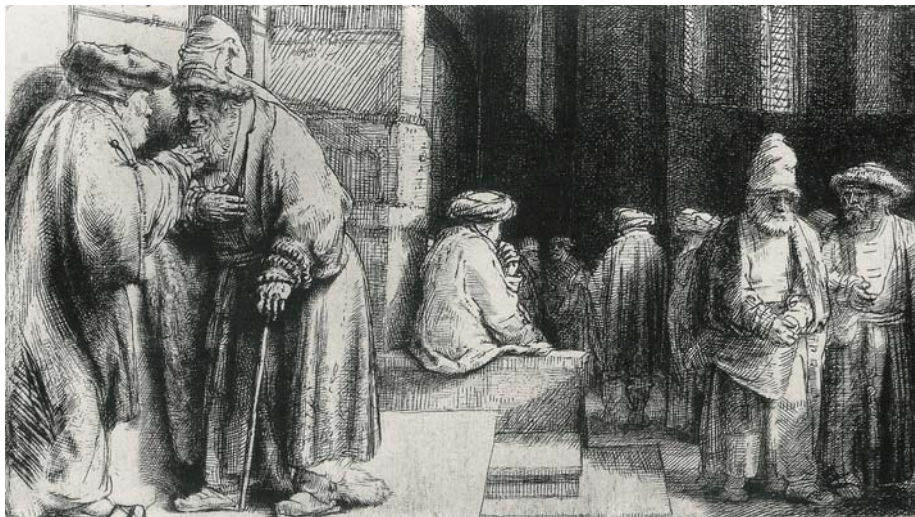
Constantijn Huygens, is bekend dat hij behulpzaam was met de juiste schrijfwijze van een Hebreeuwse tekst. Er waren dus genoeg niet-Joden bij wie Rembrandt voor advies terecht kon.

5. Van het *Joodse bruidje* is het merkwaardige dat ze - althans in de titel - haar joodse bruidegom mist. Mogelijk gaat het om een rollenportret waarbij een Hollands stel zich laat uitbeelden in de rol van Isaak en Rebekka. Of het betreft inderdaad een *Isaak en Rebekka*, eventueel zonder dat er joodse modellen voor geposeerd hebben. In beide gevallen gaat de aandacht primair uit naar het bijzondere echtpaar als *bijbels* en niet specifiek als *joods* gegeven.

6. Gaat het om dit laatste, dan blijven van Rembrandts joodse personages losweg alleen de categorie 'sjofel of chic geklede typen' en 'rabbijnen' over. Maar hier valt de grootste klap. De meeste werken in deze categorieën worden vandaag niet meer aan Rembrandt toegeschreven. Het ene is niet eigenhandig, maar 'uit het atelier' (dus van een leerling). Het andere is 'uit de school van Rembrandt' of uit de nog ruimere 'artistieke omgeving'. Daarnaast ontwaart men nog 'kopieën'. Ten slotte hebben de deskundigen 'navolgers' leren onderscheiden, die vaak in een latere tijd - uit bewondering voor Rembrandt - op een rembrandtieke manier schilderden. Onder hen bevinden zich kunstenaars die zelf Jood zijn, zoals Jozef Israëls, maar ook veel anderen die geïnspireerd werden door de negentiende-eeuwse aandacht voor de *historische Jezus*.⁴

Ontstaan van de mythe

Voordat ik op de vraag inga of we nog wel iets joods bij Rembrandt overhouden, is het goed te bedenken dat de meeste misverstanden - niet alle - ontstonden bij kunsthandelaren van ná

Afb. 2: Rembrandt, ets. Wat zien we? *Joden in de synagoge? Farizeeën in de tempel?* Zijn het wel Joden? Wat is er joods aan dit gebouw? Is het wel een interieur? Waarom zit die man met z'n tulband daar zo geïsoleerd en zo centraal? Op dit soort vragen is nog geen bevredigend antwoord gevonden.

Rembrandts tijd. In de negentiende en twintigste eeuw voegden zich daar de mensen van een nieuw vak bij, de kunsthistorici. Onder hen waren joodse kenners van de eerste rang, zoals Erwin Panofsky. Ook het

populariseren van de joodse Rembrandt lijkt voor een groot deel het werk te zijn geweest van joodse tijdschriften. Na de Holocaust werd de mythe

algemeen met extra genegenheid verbreid. De schrijvers van het boekje bij de tentoonstelling uiten zich zeer kritisch in de richting van het joodse aandeel in deze scheve beeldvorming.

Menasse en Spinoza

Een van de belangrijkste pijlers onder de mythe van de joodse Rembrandt is de duiding van Rembrandts ets uit 1636 (afb. 1). Deze prent gold altijd als een portret van Menasse ben Israël. En mee op grond hiervan spreekt Christian Tümpel van een dertigjarige vriendschap tussen Rembrandt en Menasse.⁵ Hebben de samenstellers van dit boekje gelijk, dan is de man

op deze ets een onbekende, en valt deze pijler weg. Ook van de speciale band die Rembrandt met de grote filosoof Spinoza gehad zou hebben, blijft op deze tentoonstelling weinig heel.

Enkele vragen

Afgezien van deze kwestie blijven na lezing van dit boekje een paar vragen hangen, waarvan ik er twee noem.

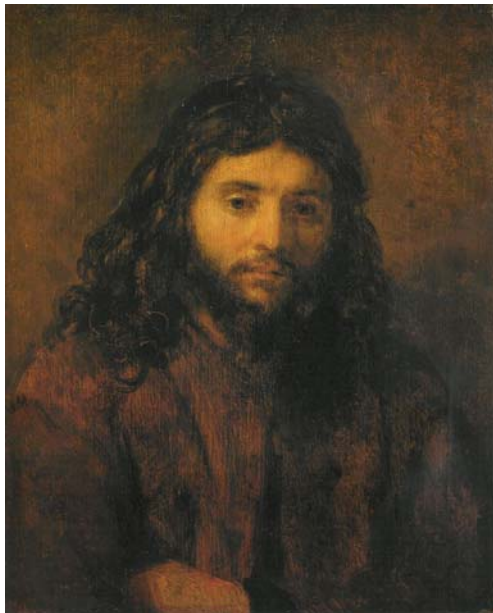
De eerste betreft Jezus' joodse uiterlijk bij Rembrandt. Natuurlijk laat zich niet bewijzen dat Rembrandt joodse modellen gebruikte, maar onmiskenbaar is hij de eerste die aan het traditionele⁶ uiterlijk van Jezus met nadruk joodse trekken verleent. Ook als men liever van oriëntaalse (of Semitische) trekken spreekt, is het duidelijk dat deze voordracht symbool staat voor een joods uiterlijk (afb. 3).

De tweede vraag gaat over het commentaar bij een vers van Hendrick Waterloos, een vriend van Rembrandt. Waterloos schreef bij de *Honderdguldenprent* vier gedichtjes, waarvan het derde in het boekje als anti-joods wordt bestempeld.⁷ Het luidt, in iets aangepaste spelling:

*Deze Messias deed wel duizend wonderheden
Uit goedheid, zonder wraak, tot nut en heil der Joôn.
Maar ach! zij kruisten, ach! die Siloa, Gods zoon.
Dus blijft zijn bloed op hen, en zijn wij nu zijn leden.*

Wat is het pijnpunt? Dat de dichter die Rembrandt vertolkt, niet de Joden maar de christenen aanmerkt als Gods volk.⁸ Nu moet gezegd, dat we bij Waterloos niet horen wat bij Revius zo sterk doorklinkt: het zijn weliswaar de Joden die Jezus kruisigden, maar dit gebeurde vanwege ónze zonden.⁹ Aan de andere kant valt moeilijk te ontkennen dat Jezus juist van joodse zijde is miskend en uiteindelijk verworpen.

Rembrandt staat in een beeldtraditie die deze oppositie al bij een thema als *De predikende Johannes de Doper* meedenkt. Bij het optreden van de heraut wordt al zichtbaar gemaakt dat

Afb. 3: Rembrandt (?), *Studie voor een Christusportret 'naer 't leven'*. Museum Bredius, Den Haag¹¹

de leiders van Jezus' eigen volk tegen hem samenzweren. In zijn eigen versie van dit thema scherpst Rembrandt deze tegenstand aan. Op de voorgrond, onder een zuil (die naar samenwerking met het Romeinse gezag verwijst), plaatst hij een drietal Farizeeën. Dit joodse verzet tegen Jezus als de Messias¹⁰ - deze antichristelijke houding - gaat vooraf aan wat de catalogus als anti-joods bestempelt. Maar wat betekent anti-joods? Er staan inderdaad twee religies tegenover elkaar. Maar houdt dit in dat Rembrandt iets tegen zijn joodse medemens zou hebben? Doordat de samenstellers van het boekje hier geen onderscheid maken, kan het beeld ontstaan van een Rembrandt die categorisch tegen Joden is. Zijn werk weersprekt dit. Als hij Abraham en de andere aartsvaders uitbeeldt, gaat het - met of zonder joodse trekken - toch ook om Joden? Rembrandt beeldt hen met veel empathie uit, en wel in een voorbeeldfunctie voor ieder die hun geloof navolgt, Jood of niet-Jood.

Balans

De winst van deze tentoonstelling is, dat we niet langer de fout maken in elke man met een keppeltje een Jood te zien. Ook anderen droegen destijds soortgelijke hoofddekseis. Vandaag geldt dat overigens nog steeds, bijvoorbeeld voor de paus.

Maar soms lijkt het begeleidend boekje elke associatie met 'het joodse' uit ons beeld van Rembrandt te willen verwijderen. Dan gaat het betoog een stap te ver. Er blijft in Rembrandts oeuvre een bijzondere band met het joodse volk en zijn geschiedenis. Christenen en Joden hebben nu eenmaal veel gemeen. Laat het beeld van de joodse Rembrandt bijgesteld moeten worden, de Hollandse meester confronteert ons met een joodse Messias.

Noten:

1. De gelijknamige tentoonstelling in het Joods Historisch Museum, Nieuwe Amstelstraat 1, Amsterdam, loopt nog tot 7 februari 2007.
2. *Piedra Gloriosa o de la estatua de Nebuchadnesar* (1655). De vier prenten van Rembrandt zijn van 1654.
3. Mirjam Alexander-Knotter, Jasper Hillegers, Edward van Voolen, *De 'joodse' Rembrandt. De mythe ontrafeld*, Zwolle/Amsterdam 2006. De teksten in het boekje zijn in telegramstijl gesteld en het systeem van verwijzingen kent geen voetnoten. Dat maakt het terugzoeken van de vindplaatsen tot een lastige opgave.
4. Hier signaleren we bijvoorbeeld invloed van auteurs als Strauss, *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet* (1835) en Ernest Renan, *Vie de Jésus* (1863).
5. Christian Tümpel, m.m.v. Astrid Tümpel, *Rembrandt*, Amsterdam 1986, p. 141-147.
6. Het boekje doet alsof Rembrandt zich slechts houdt aan de traditie die teruggaat op de bekende Lentulusbrief, maar Rembrandt gaat met de invulling van zijn uitbeelding 'naer 't leven' verder dan zijn voorgangers. Het nieuwe laat zich niet herleiden tot Lentulus.
7. Hier volgt het boekje Gary Schwarz op de voet: *De grote Rembrandt*. Zwolle 2006, p. 325-329.
8. Op de achtergrond staat natuurlijk de kwestie van de zogeheten vervangingstheologie, waarover drs. H. de Jong een instructief stuk schreef in het *Nederlands Dagblad* (*Katern* 10-11-2006, p. 4).
9. In Revius' bekende gedicht *Hy droech onse smerten* ('t En zijn de Joden niet, heer Jesu, die u cruysten ...), dat eveneens met Rembrandt in verband wordt gebracht, o.a. met zijn *Kruisoprichting*.
10. Het boekje formuleert soms wat vreemd. Zo wordt gesteld dat de Farizeeën in Waterloos' gedicht het 'geloof' van Christus kleineren (p. 42). Klinkt hier de opvatting in door dat Jezus iemand is die in zichzelf gelooft? De zaak is echter niet dat Hij iets zou geloven. Hij presenteert Zich als de beloofde Messias en vraagt geloof van zijn gehoor.
11. Bij deze en andere portretstudies voor een Christustype merkt Albert Blankert op, dat men de laatste tijd aan de authenticiteit twijfelt (vandaar het vraagteken achter Rembrandts naam), maar dat niet één van deze studies 'met enige plausibiliteit aan welke leerling dan ook kan worden toegeschreven'. *Catalogus Jezus in de Gouden Eeuw*, Rotterdam 2000, p. 26.